

Riksintresse för kulturmiljövården

Trosaåns dalgång (D46)

Hällristning vid Lundby, foto AgS

KUNSKAPSUNDERLAG

(2014-10-31)

Värden

Kunskapsvärde

Området erbjuder goda möjligheter att studera landhöjningens förlopp och betydelse för den förhistoriska kolonisationen och samhällsutvecklingen på såväl ett övergripande plan som i detalj, t.ex. markanvändning. Trosaåns ställning som viktigt kommunikationsstråk från slutet av stenåldern till medeltid är möjligt att följa genom områdets rika fornlämningsmiljöer.

Trosaåns dalgång intar en särställning genom att vara en betydande centralplats genom hela förhistorien, från bronsålder till senmedeltid. I området finns goda möjligheter att studera en centralortsbildning ur ett långtidsperspektiv genom många specifika och tydliga spår.

Bronsålderns hällristningsmiljö vid Karlberg, Lundby, Alby är unika och visar en regional samlingsplats med kultiska förtecken. Tillsammans med skärvtenshögar och krönrösen uppbar dessa bronsåldersmiljöer

med dess visuella anknytning Trosa ån mycket höga värden. Rika bronsåldersmiljöer finns även norr om Vagnhärads samhälle vid Lånestahed och vid Berga.

Äldre järnålderns gravfält på Lånestahed visar hur kolonisation successivt ianspråktagit ny mark genom landtillväxten utmed det betydelsefulla kommunikationsstråket som vattenleden utgjorde. Antalet lämningar från äldre järnålder anger att området varit en central plats i regionen.

Vikingatida – tidigmedeltida maktcentrum uttryckt i storhögar, höggravfält, två Husbyenheter i strategiskt läge på ömse sidor om ån längst in i den dåtida viken. Under medeltid anläggs en befäst gård/ borganläggning på en udde i sjön Sillen. Anläggningen har haft ett strategiskt läge i ena änden vid den viktiga farleden via Klämningen till Åkers medeltida järnbruksområden och Gripsholm.

Vägnätet är av hög ålder med terränganpassad sträckning kantad av flera runstenar. Vid Skåäng och Berga står två av landets äldsta runstenar från 500-600-talen och utgör som sådana några av de absolut äldsta textdokumenten i Sverige.

Medeltida stadsbildning som överges till följd av landhöjningen. Trosaåns många kvarnplatser visar på kvarndriftens betydelse över tiden. Medeltida dubbelkyrkor visar tydligt på områdets centralortsfunktion. Stationshus med byggnadshistoriska och socialhistoriska värden.

Sille by, Trosa by och Berga har delvis kvar oskiftad prägel och illustrerar äldre välbevarad bybebyggelse. Vapperesta och Åda säterier är exempel på stormaktstiden säteribildningar och uppvisar vid sidan om arkitekturhistoriskt värdefull bebyggelse en rad av de drag som är utmärkande för herrgårdsmiljöer, bl.a. framträdande placering i det öppna landskapet, avhysta bytomter och alléer.

Upplevelsevärde

Bronsåldersmiljön med hållristningar, skärvtenshögar och krönrösen där man alltjämt kan se från den ena lämningen till den andra och uppleva sambandet med Trosaån. Det öppna landskapet, framförallt i Vappersta-Lundby – Alby området ger goda pedagogiska möjligheter att förstå bronsålderslämningarna och deras sammanhang. De öppna åkrarna ger en god upplevelse av bronsålderns vidsträckta beteslandsskap. Vid Lånesta är det möjligt att inom ett begränsat område uppleva kontinuitet från bronsålder till yngre järnålder.

Fornlämningarna inom Vagnhärads samhälle ligger ofta i grönområden där de genom att vara lättillgängliga och tydliga utgör ett pedagogiskt viktigt inslag.

Trosa kyrka och Trosa by med en dess ålderdomlig prägel utgör en autentisk miljö med stora upplevelsevärden. Tillsammans med runstenshällarna mitt för Trosa by och platsen för den medeltida staden som visar hur långt havsviken sträckte sig in i dalgången fram till 1400-talets senare del visar de på en väl sammanhållen central mötesplats under tidig medeltid.

De på många håll ålderdomliga och terränganpassade vägnätet kantat av runstenar utgör attraktiva färdvägar som erbjuder fina utblickar över dalgången. Jordbruksbebyggelsen är ofta välbehållen och tillsammans med det småbrutna landskapet är det mycket naturskönt.

Åda och Vappersta är två säterier som visar på spännvidden från områdets små torp till herrgårdsmiljöer på typiska framträdande platser i terrängen.

Vid Vappersta-Lundby-Alby samt Berga-Väsby och i dalgången söder om Trosa kyrka bidrar jordbruket till att hålla landskapet öppet. Det är alltjämt lätt att uppleva skillnaden mellan in- och utmark som avspeglar ett kontinuerligt markutnyttjande åtminstone sedan järnålder.

Bruksvärde

Många av miljöerna har höga rekreativvärden. Flera fornlämningsområden i Vagnhärad är indirekt anledningen till att värdefulla grönområden bevarats. De många, tydliga fornlämningarna erbjuder stora pedagogiska möjligheter.

Utanför Vagnhäradssamhälle bedrivs aktivt jordbruk med öppen åkermark och hävdade hagmarker. Området utgör levande landsbygd med många attraktiva boendemiljöer.

Mål för att tillgodose riksintresset

- kunskapsvärde, upplevelsevärde och bruksvärde

De rika fornlämningsmiljöerna och sambanden mellan dessa ska kunna förstås och upplevas även i framtiden. Tydliga och pedagogiska fornlämningar som ska tillgängliggöras, vårdas och skyltas.

Äldre terränganpassade vägsträckningar med resta runstenar ska bibehålla sin karaktär och sträckning i landskapet.

Utblickarna över det öppna landskapet ner mot Trosaåns dalgång från fornlämningarna ska bestå.

De omgivande höjderna med skog och kuperad hagmark ska hävdas för att behålla sin karaktär som är av betydelse för upplevelsen av helhetsmiljön.

Äldre, välbevarad jordbruksbebyggelse, d.v.s. gårdar och byar med betydelse för landskapets agrara karaktär ska behålla sin bebyggelsestruktur och utformning. Säterierna Vappersta och Åda ska behålla sin herrgårdsprägel som berättar om stormaktstidens säteribildningar.

Det innebär att:

- Fornlämningarna, och deras samband med Trosaån, ska bevaras i enlighet med KML.
- De ålderdomliga vägsträckningarna ska inte breddas, rätas ut eller få förändrad vägbeläggning.
- Ängs- och hagmarker ska fortsätta att betas och åker odlas. De ska inte exploateras för bebyggelse eller planteras med sådan gröda att de öppna utblickarna försvinner.
- Värdefulla utpekade bebyggelsemiljöer som herrgårdar, kyrkor, byar och torp ska inte rivas eller förändras på ett sådant sätt att deras karaktär går förlorad. De ska underhållas med varsamhet.
- Ny bebyggelse anläggs inte i exponerade lägen, i sådana lägen att ursprunglig bebyggelse förstörs, eller att landskapsbilden påverkas negativt.

Beskrivning

Naturgeografi

Slingrande dalgång med meandrande å, Trosaån, som sträcker sig från sjön Sillen i norr till Östersjön i söder. I norr präglas landskapet av den meandrande, djupt nedskurna ån som kantas av mjuka kullar och sluttningar med lerjordar. I den övre delen av ån finns flera fall. I åkermarken på sluttningarna finns mindre bergryggar och bergklackar. Norra sidan av åns övre lopp präglas av en kalkhaltig bergsplatå med Lånestaheden. I sin nedre del är dalgången bredare och flackare där ån samtidigt har ett mer rakt förlopp. Utmed södra och västra sidan finns höglänta skogbeväxta bergsområden med trånga, mellanliggande dalar med lerjord.

Dagens landskapsbild

Vagnhärad – järnvägssamhälle som utvecklats till villasamhälle från mitten av 1900-talet. Mindre industriområde norr om RI. Norr och söder om samhället präglas dalgången av aktivt jordbruk med i huvudsak spannmålsproduktion. Vid Vappersta hålls köttdjur och i söder vid Berga finns en del mjölkdjur samt ett hägn med visenter. På höjder i landskapet och i brytzone mellan åker och skog ligger gårdar och mindre byar. I jordbrukslandskapet finns enstaka och mindre grupper med villor från de senaste decennierna. Vägnetet består alltså av smala, slingrande grusvägar.

Dagens brukande

Villasamhälle, idrottsplats, jordbruksmark, hagmark, skogsmark i kanterna av RI-området

Dagens bebyggelsestruktur

Villasamhälle, jordbruksbebyggelse samt ett påtagligt inslag av nutida villor i jordbrukslandskapet på allt fler platser i anslutning till pastorala natursköna miljöer, företrädesvis hagmarker.

I området finns en rad välbevarade gårds- och bymiljöer, bl.a. vid Lundby, Sille by, Åby, Trosa by och Berga. Vid Sille by om fyra gårdar som bildar en radby har gårdarna välbevarat byggnadsbestånd med bl.a. flera parstugor och stora manbyggnader från sent 1800-talet. Även Trosa by och Berga har mycket höga värden med välbevarade bystrukturer och välbevarat byggnadsbestånd.

I området finns två säterier, Vappersta och Åda med välhållna och välbevarade mangårdar och ekonomigårdar. Vappersta var länsmansboställe på 1700-talet och uppvisar idag en manbyggnad från 1920-talet, två välbevarade flyglar från 1700-talet, med ljusa träpaneler. Ekonomigården i u-form är från sent 1800-tal/1900-tal. Till mangården hör en engelsk park och ett orangeri från 1910-1920-talet. På gården är ett aktivt jordbruk med djur. Åda säteri omfattar ett 20-tal byggnader mitt i öppen åkermark invid Trosaån. Manbyggnaden är uppförd under tidigt 1800-tal, ritad av C C Gjörwell. Liksom huvudbyggnaden har två flyglar från 1700-talet gula träfasader och vita snickerier. Ekonomigården är till största delen uppförd under 1880-talet. Tillgården hör även faluröda arbetarbostäder från 1910-talet.

Vagnhärad station är uppförd enligt typritningar i tegel från 1915 med kunglig väntsal för hovets resor till Tullgarn. Villabebyggelsen i Vagnhärad är framförallt från senare hälften av 1900-talet och omfattar en rad olika typer av villor, radhus och kedjehus.

Historiska skikt

Stenålder – Enstaka kända boplatser från yngre stenålder på de högsta höjderna samt spridda lösfynd.

Bronsålder – Ett ovanligt stort antal fornlämningar som kan dateras till bronsålderns hela period såsom skärvstenshögar, boplatsområden med husterrasser och odlingsytor, hällristningar och monumentala krönrösen, företrädesvis på norra sidan och i den övre delen av Trosaån, från Lånestaheden till sjön Sillen och Vappersta. Söder om ån finns en rik bronsåldersmiljö vid Berga. Centralområdet sträcker sig från Solberga norr om Sillen till Lånestahed. De många, rika bronsåldersmiljöerna visar på betydande bosättningar med ställning utöver det vanliga i området. På flera platser i området har hällristningarna ristats i kalkberg. Spektakulära ristningar finns bland annat vid Lundby, en av Sörmlands mest figurrika ristningar. Vid Åbro finns en ramfigur.

Äldre järnålder – Stort antal fornlämningar företrädesvis gravar från äldre järnålder på höjderna runt Vagnhäradssamhälle. Lånestaheden framstår som ett centralt område under denna tid genom sina många, varierade gravar från äldre järnålder. Under äldre järnålder kan man se att det etableras bosättningar i de områden som blir de mest betydelsefulla under yngre järnålder. Det är synligt genom de äldre järnåldersgravar som finns i dessa områden. Många av de största gravfälten rymmer såväl äldre- som yngre gravar. Utöver Lånestaheden så märks lämningar i områden kring Vappersta och Solberga gamla tomt samt i söder vid Väsby och Berga.

Yngre järnålder- De historiska byarna är etablerade vilket kommer till uttryck dels genom omfattande yngre järnåldersgravfält, dels genom ortnamnen i området, t.ex. -by- och -sta-namn. I norra delen av området står Skåängsstenen, vid Berga finns Bergastenen. Tillsammans är de två av landets absolut äldsta runstenar och som sådana intar de en unik ställning. Tillsammans med andra märkliga runinskriftioner, t.ex. vid Trosa by ligger de utmed yngre järnålderns vägstråk. I området finns två Husbyenheter, södra och norra, på ömse sidor om den havsvik som sträckte sig in till Vagnhärad under vikingatid. Här finns också Södermanlands största koncentration av storhögar, tätt invid Trosaån.

Medeltid – Medeltida borganläggning eller befäst gård på udde i sjön Sillen. Under 1200-talet uppfördes Vagnhärad kyrka och Trosa landsförsamlings kyrka, på marken till de två Husbyenheterna. De följer ett mönster av dubbelkyrkor som kan ses i flera andra tidigmedeltida stadsbildningar i Södermanland, t.ex. Nyköping och Eskilstuna. Utmed ån finns flera kvarnar. När Husbyenheterna förlorar sin ställning etableras en handelsplats utmed ån söder om Trosa landsförsamlings kyrka. Trosa omtalas första gången 1279 och som stad 1383. När ån successivt grundas upp ökar behovet av att flytta staden efter den vikande Östersjö-kusten. Vid 1500-talets mitt hade staden upphört att existera.

Nyare tid – Under 1600-talets stormaktstid sker säteribildningar vid Vappersta och Åda. Jordbrukets skiften under 1700-talet till 1900-talet medför att byar skiftas t.ex. Hunga och Berga, dt innebär också en ny markarrondering
Från 1800-talet och 1900-talet märks välhållen jordbruksbebyggelse som alltjämt är i bruk där särskilt Sille radby och Trosa by utgör exempel på välbevarad äldre bebyggelsestruktur.

1900-tal – stationssamhälle i spåren av järnvägen som invigdes 1916. Stationen byggdes bl.a. för att serva Tullgarn och fickkunglig väntsal. Under 1900-talet växer det fram ett villasamhälle med småindustrier. På 1980-talet byggs E4 ut till motorväg.

Värdetext 1987

Trosaåns dalgång: Landskapsparti med lämningar efter en etappvis kolonisering utmed ån. Rester av storhögar, gravfält och vid kyrkplatsen det medeltida Trosa som övergavs under 1500-talet. F.d. skola, prästgård m.m. Åda sätesgård med manbyggnad av C C Gjörwell, arbetarbostäder m.m. Äldre vägar.

Historiska näringar

Viktig knutpunkt för färder till Mälaren. Under historisk tid har det funnits en rad kvarnplatser i ån. Marknadsplats nära Trosa kyrka under medeltid – den medeltida staden. Östersjöfiske av betydelse under medeltid.

Idag jordbruk, småindustri, en större industri (Rexon) villasovstad till Nyköping och Stockholmsområdet.

Kommunikation

Trosaån som en del i ett färdstråk från Östersjön till Mälaren av stor betydelse från stenålder fram till medeltid då Trosa stad utgör ena ändan av ett stråk som sträcker sig till Gripsholm i nordväst. Järnvägsstation 1916. Riksväg E4 passerar Vagnhärad. 1980-talets motorväg passerar utanför Vagnhärad.

Samhällsfunktioner

Bronsålder – centralbygd med kultfunktion

Yngre järnålder – Husbygårdar - yngre järnålderns stormaktsenheter och tidig medeltida kungsgårdar

Medeltid – borganläggning, kyrkor, Trosa stad

1900-tal – stationssamhälle med småindustrier

Makt

Bronsålder – centralbygd med kultfunktion

Yngre järnålder – Husbygårdar - yngre järnålderns stormaktsenheter och tidig medeltida kungsgårdar

Medeltid – borganläggning, kyrkor, Trosa stad

Vems landskap

Maktens landskap uttryckt genom:

Bronsålder – centralbygd med kultfunktion

Yngre järnålder – Husbygårdar - yngre järnålderns stormaktsenheter och tidig medeltida kungsgårdar
Medeltid – borganläggning, kyrkor, Trosa stad
Inslag som följer efter den genom landhöjningen tillbakagående strandlinjen.

Visuella/ historiska samband:

Bronsålderns/äldre järnålderns miljöer autentisk prägel i området från motorvägen vid Lundby – Alby, hällristningsmiljöerna och bronsålderns boplatser ligger i det öppna landskapet nära Trosaån där det är lätt att föreställa sig den förhistoriska strandlinjen mot vilka hällristningarna vänt sig.
Yngre järnålderns maktcentra har synliga samband med Trosaån och exponerar mot denna.

Koppling till naturgeografi

Områdets ställning som centralbygd har direkt geografisk koppling till landhöjningen och förskjuts i området från Lundby –Alby under bronsålder till yngre järnålderns Husby och vidare till den medeltida staden vid Trosa kyrka. Centralplatsen följer efter den vikande strandlinjen.

Administrativa uppgifter

Namn och identitet: Trosaåns dalgång (D46)

Socken: Vagnhärad, Trosa landsförsamling

Kommun: Trosa

Karaktärstyp: Centralbygd, fornlämningsmiljö

Karaktärsord: lösfynd av stenålderföremål, bronsåldersmiljöer med krönrösen, skärvstenshögar, boplatsterrasser, hällristningsområden, havsvik, äldre järnåldersgravar, gravfält, fornborg, vattenfarled, höggravfält, storhögar, runstensvägar, Sörmlands äldsta runinskrifter, medeltida borganläggning, Husbyenheter, Trosa å med kvarnar, välbevarade byar, säteribildningar, avhysta bytomter, utskiftade gårdar, dubbelkyrkor, medeltida stad, järnväg, stationssamhälle

Befintliga skydd

Fornlämningar, 2 kap. KML – i området finns ett mycket stort antal fornlämningar från stenålder till historisk tid. Vid sidan om registrerade synliga fornlämningarna kan det förväntas mycket omfattande boplatsoområden under mark. Vid Trosa kyrka märks Trosa stads medeltida kulturlager.

Kyrkomiljön, 4 kap. KML

Riksintresseområde för kulturmiljövården 3kap.6§ MB

Riksintresseområde högexploaterad kust, 4kap.4§MB – om geografiska bestämmelser

Riksintresseområde för naturvården, 3 kap.6§MB –Tullgarnsområdet tangeras

Riksintresse för friluftslivet 3 kap. 6 § MB – Tullgarnsområdet tangeras

Natura 2000, 4 kap. 8§ MB - Tullgarnsområdet tangeras

PBL 8 kap. §13, 14, 17.

Biotopskydd för ädellövskog, alléer, vattendrag.

Uttolkning av gräns 2014

Riksintresseområdet omfattar hela den bronsåldersmiljö som återfinns på höjderna norr vid Solberga gamla tomt. Vid Berga i söder omfattas det öppna landskapsrum som omger den välbevarade, ålderdomliga miljön. Vid Åda omfattar riksintresset den öppna åkermarken, idag nyttjad som golfbana.

Tid	Bebyggelse	Markanvändning, näringar	Kommunikation	Samhällsideologi Makt/sociala	Karaktärsområden/-lämningar Illustrationsförslag
Yngre stenålder	Enstaka boplatser på högre nivåer		Del av fjärdsystem mot inre Svealand		
Bronsålder	Boplatsmiljöer med krönrösen, skärvtenshögar, hällristningar Landtillväxt, beteslandskap, extensivt jordbruk. Hällristningar i beteslandskapet.		Trosaån -södra delen av en av Sörmlands viktigaste vattenleder mot det inre Svealand	Monumentala krönrösen signalerar makt och centralitet Hällristningar visar på centrala kultplatser och kultens roll.	Bronåldersmiljö vid Karlberg och Lundby alltjämt opåverkad av sentida inslag – ursprunglig prägel, med skärvtenshögar, hällristningar och krönrösen där man alltjämt kan uppleva sambandet i landskapet dem emellan. Dessa lämningar finns även i Vagnhärad och Lånestahed med mellanliggande modern bebyggelse.
Äldre järnålder	Enstaka känd boplatser dold under mark. Landtillväxt med expanderande beteslandskap, små åkrar. Gravfält som uttryck för en ökande befolkning och fastare bosättningsstruktur.		Havsviken når in till stationsområdet. Östersjöanknytningen viktig under romartid. Farled mot Mälaren med fornborgar		Gravfält vid Lånestahed och runt kanten av dalgången i brytsonen öppen mark – skog. Vattenfarleden och fornborgarna
Yngre järnålder	Stora gårdar och mindre gårdar, (ev byar) synliga genom fornlämningar och ortnamnsskick. Stora gravfält med stort antal yngre järnåldersgravar med kontinuitet bakåt i tiden vid Vappersta, Solberga, Lundby, Fagerhult, Lånestahed, Norra o Södra Husby, Väsby, Berga och Långbro. Jordbruk, betesmark,		Havsvik som gick in till storhögarna vid Åby, södra änden av viktig farled mot nordväst o Mälaren. Vägsträckningar som alltjämt är i bruk synliga genom runstenarnas placering invid vägarna.	Ägande och arvsrätt befasts, Storhögarna, runstenar, Husbyenheter	Koncentration av storhögarna vid ån vid Åby. Älderdomligt vägnät med stort antal runstenar, några av de äldsta runristningarna vid Berga och Kesta. Runstenar bl.a. vid Trosa by, Åby, Vagnhärad o Trosa kyrkor.
Medeltid	Byar som alltjämt är bebyggda. Dubbelkyrkorna Vagnhärad o Trosa landsförsamlings kyrka. Medeltida borganläggning. Platsen för Trosa medeltidsstad	Jordbruk, betesmark Trosaåns fall nyttjas för kvarndrift, stadsprivilegier, hantverk.	Trosaån, havsvik som gick in till Trosaby och platsen för den medeltida staden som låg ungefär där. Viktig vattenfarled och vinterväg via Klämningen o Marviken till Åker och Gripsholm	Kyrkan o den religiösa maktens intåg. Sille - befast gård.	Kyrkan o kyrkomiljöerna. De oskiftade Sille by, Trosa by är ex. på en bystruktur med rötter i medeltid. Medeltida borganläggning med dubbla vallgravar på strategiskt belägen udde i sjön Sillen.
Nyare tid	Vappersta och Åda säteribildning - 1600-tal		Dalgångens betydelse	Säteribildning som ett	Vappersta och Åda välbevarade herr-

	17-1800-talets utskiftade byar, t.ex. Berga, Hunga Jordbruk	som vattenfarled ej längre lika viktig	utslag av Svensk stormaktstid	gårdsmiljöer. Skiftade byar, t.ex. Berga Hunga
1800/1900	Gårds o bymiljöer med manhus o ekonomibyggnader från sekelskiftet, framväxande stationssamhälle - villaförort, villaspridning ut på landsbygden Levande jordbruksbygd, stationssamhälle med småindustri, sent 1900-tal en större industri o arbetsgivare	Järnväg, 1900-talets E4, 1980-talets motorväg	Järnvägsstation med kunglig väntsal som lokaliseras för att serva Tullgarn. Trosa egen kommun 1992.	Välbevarade gårdsmiljöer med manhus och ekonomibyggnader. Järnvägsmiljö från tidigt 1900-tal med stationsbebyggelse enligt Helgo Zettervalls typritningar.